

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА**

Козачок Ольга Богданівна

УДК94:327(477.83/.86:930.85(100)«0395/1453»

**ВІДНОСИНИ ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА З ВІЗАНТІЄЮ
У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
СЕРЕДИНИ – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XII СТОЛІТТЯ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Львів – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі історії Середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Науковий керівник: доктор історичних наук
Александрович Володимир Степанович
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України, завідувач відділу історії Середніх віків

Офіційні опоненти: доктор історичних наук
Федака Сергій Дмитрович
Ужгородський національний університет,
професор кафедри історії України;

кандидат історичних наук
Миська Роман Григорович
Державний вищий навчальний заклад «Університет
банківської справи», доцент кафедри менеджменту
та соціальних наук

Захист відбудеться 7 березня 2017 р. о 15⁰⁰ год. На засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.222.01 Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту народознавства НАН України за адресою: 79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4).

Автореферат розісланий 7 лютого 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

Л. І. Хахула

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

У XII ст. Київська держава вступила в період феодальної роздробленості. 1141 р., за повідомленням літопису, в Галичі почав княжити Володимирко Володаревич, об'єднавши Перемишльську, Тербовельську та Звенигородську волості. Із децентралізацією відбулася переорієнтація зовнішньополітичних контактів. Візантійська імперія тепер провадила дипломатичні відносини окремо з руськими князівствами, а не комунікуючи лише з Києвом, як це було раніше. Порівняно з X–XI ст., джерела зафіксували мало даних про візантійсько-руські відносини XII ст. Проте, в історії політичних контактів імперії з удільними князями галицькі правителі фігурують найчастіше.

В історіографії прослідковуються деякі тенденції бачення розвитку галицько-візантійських відносин: 1) контакти імперії з Києвом занепадають, а з молодим і могутнім Галицьким князівством упродовж XII ст. розвиваються у дружньому руслі; 2) Галич стає союзником Константинополя проти половців. Насправді ж, проблема галицько-візантійських відносин значно складніша і не обмежується сферою боротьби з кочовиками. Відображені у джерелах відомості про контакти Галицького князівства з Візантією засвідчують залежність від ширшого кола різних чинників зовнішньополітичної активності, тому виникає потреба вивчити зв'язки двох держав у контексті міжнародних відносин.

Актуальність дослідження зумовлена багатьма факторами. Історія зовнішньої політики удільного періоду відображена фрагментарно. Зазвичай, галицько-візантійські контакти розглядаються дуже спрощено в узагальнених працях з русько-візантійських зв'язків. Двосторонні відносини Візантії та Галицького князівства середини – другої половини XII ст. є маловивченими. Хоч істотний поступ у дослідженні конкретно відносин Константинополя з Галичем зроблено зусиллями Л. Войтовича, О. Головка, М. Котляра, Г. Літавіна, О. Майорова, спеціального осмислення теми немає. Залишається нез'ясованим вузол складних історіографічних проблем: належності чи підконтрольності Нижнього Подунав'я, ролі династичних зв'язків, політичної залежності Русі й, зокрема, Галицького князівства від Візантії, перебування Галича у візантійській коаліції в середині XII ст., часу появи та реалізації антиполовецького союзу між Галичем і Константинополем, причетності «галичан» до болгарського повстання середини 80-х років XII ст.

Іншим фактором є те, що за останню чверть століття з'явилося чимало студій, присвячених відносинам Русі з сусідніми державами та кочовиками, впливу хрестових походів на руські землі, структурі і характеру Візантійської Співдружності Націй, ролі «руського корпусу» у візантійському війську, населенню Нижнього Подунав'я (етнічна та політична складова), висновки яких дають змогу переглянути і доповнити різні аспекти системи галицько-візантійських зв'язків.

Міжнародний контекст вивчення відносин двох держав пов'язує тему з актуальними дослідженнями не лише україністики та візантиністики, а й балканістики і номадизму.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота пов'язана з науково-дослідницькими темами відділу історії Середніх віків Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України: «Історико-культурна спадщина України: цивілізаційні особливості» (номер державної реєстрації 0112U005996) та «Культурна традиція у націє- і державотворчих процесах Середньовіччя та ранньомодерного часу» (номер державної реєстрації 0115U002460).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є окреслити межі візантійсько-галицької взаємодії середини – другої половини XII ст. та розглянути їх у комплексі тогочасних міжнародних відносин. Вказана мета ставить такі завдання:

- вивчити писемні та археологічні джерела, що засвідчують галицько-візантійські зв'язки;
- здійснити критичний огляд історіографії;
- проаналізувати умови й чинники (династичний, географічний, військово-політичний) формування відносин Галицького князівства з Візантією, визначити основні тенденції співпраці;
- розглянути політику Візантії та Галицького князівства щодо Нижнього Подунав'я та з'ясувати проблему галицько-візантійського кордону;
- охарактеризувати роль Галицького князівства у візантійсько-угорському протистоянні наприкінці 40-х – у середині 60-х років;
- визначити час та умови появи кочовиків на теренах Нижнього Подунав'я, їх зіткнення з Візантією і роль Галицького князівства у цих подіях;
- з'ясувати стосунок Галицького князівства до повстання братів Петра й Івана Асенів – засновників Другого Болгарського царства в середині 80-х років XII ст.;
- охарактеризувати місце галицько-візантійських відносин у системі середньовічних міжнародних зв'язків.

Об'єкт дослідження – міжнародне становище як тло і сукупність чинників для формування стосунків галицьких князів і представників правлячих у Візантії династій Комнінів та перших Ангелів.

Предмет дослідження – комплекс писемних джерел та археологічних пам'яток, які засвідчують відносини Галицького князівства з Візантійською імперією упродовж середини – другої половини XII ст. та їх осмислення у науковій традиції.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від 40-х років до кінця XII ст. – період існування окремого Галицького князівства. Нижня хронологічна межа зумовлена об'єднанням галицьких земель зусиллями князя Володимирка Володаревича, верхня – утворенням Галицько-Волинської держави. Можливий вихід за часові межі для пояснення і підтвердження гіпотез щодо формування візантійсько-галицьких відносин, зокрема, береться до уваги період кінця XI – початку XII ст., коли зароджуються контакти Ростиславовичів з Комнінами, і час правління князя Романа Мстиславовича для розгляду проблеми союзу проти половців.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Візантійської імперії та Галицького князівства з особливою увагою до регіону Нижнього Подунав'я, яке перебувало у сферах інтересів Галицької держави, Візантії, Угорщини, Болгарії та кочових племен.

Методологічною базою дослідження є загальнонаукові методи – індукції, дедукції, аналізу, синтезу, класифікації, узагальнення та спеціально-історичні – хронологічний, проблемний, джерелознавчий, порівняльно-історичний, просопографічний, а також наукові принципи історизму, об'єктивності, логічності, послідовності, системності, всеосяжності.

Наукова новизна роботи полягає у застосуванні синтетичного підходу до опрацювання обраної проблематики в поєднанні з критичним аналізом джерельної бази та історіографії, а також пошуків відомостей про нові, маловідображені в дотеперішній літературі аспекти відносин Галицького князівства з Візантією у широкому східноєвропейському контексті. Зокрема, *вперше*:

- розглянуто окремо роль Галицького князівства у зовнішньополітичних відносинах Візантії;

- поставлено питання про умови формування провізантійської коаліції на межі 40–50-х років XII ст. та належності до неї Галицького князівства;

- висунуто нову гіпотезу щодо мотивів та перебігу галицько-візантійських відносин;

- на основі ретельно аналізу візантійських наративів переглянуто конкретне наповнення титулів та характеристик, якими ромеї наділяли галицьких князів;

- застосовано найновіші дослідження з русько-візантійських та міжнародних відносин;

- залучено угорські, арабські, болгарські джерела, які до того не використовувалися у комплексі для дослідження нез'ясованих і спірних моментів міжнародних відносин.

Удосконалено:

- систему підходів, яка склалася в історіографії дослідження візантійсько-руських зв'язків у XII ст.;

- сукупність поглядів на уявлення ромеїв про Галицьке князівство та його роль у Візантійській Співдружності Націй;

- бачення політики галицьких князів щодо Нижнього Подунав'я.

Отримали подальший розвиток:

- проблема візантійсько-галицького сусідства;

- версія про антиполовецький союз Візантії і Галицької держави, а також стосунок князівства до повстання болгарів середини 80-х років XII ст.;

- дослідження населення Пониззя Дунаю – «берладників», «бродників», «галицьких вигінців».

Науково-практичне значення. Матеріали дослідження можуть бути використані у рамках навчальних курсів історії України, історії Візантії, Болгарії, Румунії, Угорщини та міжнародних відносин у східноєвропейському регіоні, синтетичних оглядах проблематики, монографічних дослідженнях

відповідних аспектів історії України, Візантії та інших причетних до тогочасних подій країн Центрально-Східної Європи, багатьох народів півдня України відповідного часу, а також дотичних до цієї проблематики аспектів історичного й культурного процесу.

Апробація результатів дослідження. Проміжні результати проведеної роботи обговорено на засіданнях відділу історії Середніх віків Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України та оприлюднено у виступах на: 67-й і 68-й Міжнародній науковій конференції молодих вчених «Каразінські читання» (Харків, 2014, 2015); п'ятих і шостих наукових читаннях імені академіка Я. Д. Ісаєвича (Львів, 2015, 2016); Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасної науки: результати, проблеми, перспективи» (Дрогобич, 2015); Міжнародній конференції «Імперія і народ» (Будапешт, 2015); Міжнародній конференції на честь академіків М. М. Нікольського та В. М. Перцева «Листопадові зустрічі – 11» (Мінськ, 2015); Науковій конференції «Західноукраїнські землі княжої доби» (Львів, 2016, 2017); Міжнародній науковій конференції «VIII Дриновські читання (до 100-річчя професора С. І. Сідельнікова)» (Харків, 2016); Науковому семінарі Ради молодих вчених Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, 2016).

Публікації. Основні результати дослідження відображено у шести наукових публікаціях, з яких чотири – у наукових фахових виданнях України, дві – закордонних наукових виданнях.

Структура роботи. Робота побудована за проблемним принципом і складається зі вступу, шести розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

Загальний обсяг дисертації – 246 сторінок, з яких 158 – основного тексту, 14 – додатки. Список використаних джерел та літератури нараховує 595 позицій і займає 72 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У «Вступі» обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено мету, завдання, предмет та об'єкт, хронологічні й територіальні межі дослідження, показано наукове і практичне значення роботи.

Перший розділ «Історіографія та джерельна база дослідження» присвячено огляду джерел та літератури до теми, простежено розвиток наукової думки з відповідного приводу, охарактеризовано стан та напрями вивчення проблематики.

У першому підрозділі 1.1 «Історіографія проблеми» запропоновано огляд праць українських та зарубіжних вчених, у яких приділено увагу відносинам Галицького князівства з Візантією.

Перші фахові дослідження окресленої теми з'явилися в Російській імперії у XVIII ст. В останній чверті XIX – першій третині XX ст. побачили світ студії, які визначили теми і напрями майбутніх досліджень. Зокрема, В. Васильєвський розглянув візантійсько-руські відносини на тлі змін міжнародної ситуації, формування союзів Візантії впродовж XII ст., відносин з

кочовиками. В. Макушев, К. Іречек, Ф. Успенський досліджували історію Болгарії кінця XII – першої половини XIII ст., відносини з Константинополем, Угорщиною, перипетії становлення Другого Болгарського царства і в цьому контексті – участь руського населення Нижнього Подунав'я у повстанні болгар. П. Голубовський та Д. Расовський дали поштовх дослідженням південноруських степів XII – початку XIII ст., процесів проникнення печенігів, торків, половців до Русі, Болгарії, Візантії, Угорщини, ступеню загрози, яку вони несли, зокрема для Русі, їх участь у князівських міжусобицях, історії боротьби Русі з половцями. Фундамент розвитку тем візантійсько-угорських і угорсько-руських відносин XII ст. заклав К. Грот. Зосереджуючись на періоді 1141–1173 рр., він розглянув події, що стали точками перетину політичних, економічних, династичних інтересів Візантії, Угорщини та руських князівств.

У радянський період міжнародне становище Русі до середини XIII ст. вивчав В. Пашуто, показавши систему взаємозв'язків через двосторонні русько-болгарські, русько-візантійські контакти, відносини з центрально- та західноєвропейськими, арабськими державами, а також кочовиками.

Широкий спектр проблем дослідив Г. Літаврін. З-поміж його праць можна умовно виділити два блоки: тих, що стосуються візантійсько-болгарських відносин, та присвячених русько-візантійським зв'язкам. У публікаціях першої групи скрупульозно проаналізовано період візантійського панування над Болгарією 1018–1185 рр., події, що призвели до повстання болгар наприкінці XII ст., його масштаби, соціальну базу, участь іноетнічних елементів як союзників і наслідків для імперії та сусідніх народів. У студіях другого блоку Г. Літаврін звертався до проблем матримоніальних, політичних, торговельних зв'язків Візантії й Київської Русі, наголосивши на ролі руського корпусу у воєнних діях імперії, розглядав розвиток візантійсько-київських та становлення візантійсько-галицьких відносин у XII ст.

М. Бібіков проаналізував усі відомі згадки про русько-візантійські, втім галицько-візантійські контакти, у візантійських нарративах, листуваннях, поетичній спадщині XII–XIII ст., виклав дані маловідомих джерел та подав інформацію про їх авторів, охарактеризував тенденції візантійського історіописання, простежив зміни уявлень ромеїв про Русь, кочовиків.

Від 90-х років серед українських та російських вчених зріс інтерес до території Нижнього Подунав'я у різних аспектах. О. Баженов, І. Возний та І. Винокур торкалися питань формування міст на території Середнього Подністрів'я, заселення Пониззя, його етнічного складу, соціально-економічного розвитку та політичного значення у XII–XIII ст. Дискусійні питання розвитку міст Галицької землі, їх локалізації дослідив Р. Миська. А. Добролюбський, І. Смирнов займалися дослідженнями кочового населення та кочовицьких поховань південно-західного Причорномор'я і Подністрів'я. С. Вегерчук подав етнічну характеристику Карпато-Причорноморських земель та визначив етапи поширення галицької колонізації до гирла Дунаю. Опираючись на археологічні дані, О. Моця розглянув питання південного кордону Галицького князівства та населення південно-руських земель. Окремо

потрібно відзначити роботи О. Бубенка, який проаналізував свідчення руських літописів і угорських хронік щодо «бродників».

І. Князький досліджував роль руського, половецького та влашського елементу у розвитку Дністровсько-Карпатських земель. С. Козлов вдався до вивчення часу появи кочовиків у Нижньому Подунав'ї. В. Перхавко спільно з І. Коноваловою обґрунтував особливе місце Нижньодунайської низовини в історії Русі та міжнародних відносин IX–XIV ст., на основі археологічних матеріалів писав про торговельні контакти в регіоні.

Середньовічні русько-угорські відносини на сучасному етапі найактивніше досліджує російський історик М. Юрасов, серед українських учених – М. Волощук.

Русько-візантійські контакти у контексті відносин із західноєвропейськими державами вивчає О. Майоров, який зосередився на проблемах міжнародного становища Галицького та Галицько-Волинського князівства.

В українській історіографії найґрунтовніше та різносторонньо проблеми галицько-візантійських відносин дослідив Л. Войтович, який вперше відділив зв'язки Галича з Константинополем від тривалого, узагальненого обговорення в історіографії русько-візантійських взаємин. Істотне значення для вивчення міжнародних зв'язків XII ст., розуміння змін у співвідношенні політичних сил мають праці з генеалогії, зокрема дослідження галицької династії Ростиславовичів, а також розвідки щодо меж Галицького князівства, його формування, політичного потенціалу та інтересів.

І. Скочиляс, висвітлюючи історію Галицької єпархії XII–XVIII ст., також порушив проблему належності земель у Пониззі Дунаю упродовж XII–XIV ст., фокусуючись на еклезіальному аспекті.

О. Головка писав про степову політику руських, зокрема, галицьких князів та її значення у контактах із Візантійською імперією, особливо на межі XII–XIII ст., політичний розвиток Галицького князівства та його місце у зовнішній політиці країн Центрально-Східної Європи й Візантійській Співдружності Націй.

М. Котляр зупинився на проблемах відносин з кочовиками, формування території Галицького князівства, належності нижньодунайських земель та ідентифікації їх мешканців. Щодо зовнішньополітичної діяльності галицьких князів, він більше зосереджувався на стосунках з Угорщиною у трикутнику «Візантія – Угорщина – Галицьке князівство».

В. Мудеревич звернувся до теми зв'язків руських князів із хрестоносцями, впливу ідей хрестоносного руху на Русь і в контексті цього розглядав відносини двох князівських угруповань середини XII ст.: волинсько-смоленського та суздальсько-галицького, а також припущення про участь Ярослава Осмомисла у Третьому хрестовому поході.

О. Луговий писав про значення контингенту «рос» у візантійсько-руських і міжнародних відносинах X–XII ст., особливості його формування та ролі у військових кампаніях імперії, статусу та функцій найманців.

В історіографії інших країн русько-візантійські контакти показано досить фрагментарно у контексті відносин Візантії із сусідніми народами, уявленнями

про них чи укладеними династичними союзами, військово-політичними конфліктами, здебільшого, в межах двосторонніх відносин. Серед іноземних вчених історією Галицької держави найбільше цікавилися румунські (А. Мадгеару, В. Спіней) та молдовські (Р. Рабінович, М. Руссєв) вчені у зв'язку з проблемою виходу князівства до Дунаю, які висловили критичний погляд на можливість поширення влади галицького князя до Дунаю.

У болгарській історіографії П. Павлов звернувся безпосередньо до проблеми участі «бродників» у болгарському повстанні та галицько-болгарської взаємодії на початку XIII ст. Й. Валерієв вивчав візантійсько-половецькі зіткнення у Подунав'ї та археологічний матеріал регіону. Р. Костова писала про візантійсько-угорські конфлікти 40–60-х років XII ст. та роль флоту імперії у військових кампаніях.

Серед угорських дослідників найбільше уваги русько-угорським відносинам IX–XIII ст. присвятила М. Фонт. Вона намагалася з'ясувати, як процес роздробленості впливав на взаємозв'язки руських князівств з Угорщиною, що зумовило зміну політики угорських королів від союзу з князями Ростиславовичами в першій половині XII ст. до протистояння з Галичем на межі 40–50-х років. «Руське питання» у контексті зовнішньої політики Угорщини XII ст., зокрема, в рамках конфліктів з Візантією, розглядав Ф. Макк.

Серед грецьких вчених варто відзначити К. Варзоса, який вивчав генеалогію Комнінів і розглядав родинні зв'язки василевсів з руськими князями, та Ф. Малінгудіса, що торкався проблеми участі «бродників» у повстанні болгар.

Дискусійні питання династичних, політичних відносин Константинополя і Галича порушували польські дослідники – Т. Василевський, Є. Граля, О. Юревіч, А. Юсупович.

Британський візантиніст та медієвіст Д. Оболенський своє бачення відносин Візантії із руськими князівствами, їх характер обґрунтував крізь призму концепції «Візантійської Співдружності Націй».

У другому підрозділі 1.2 «Джерела» подано огляд матеріалів до теми.

Дисертаційне дослідження базується на опублікованих середньовічних джерелах, з походження – руських, візантійських, угорських, арабських, західноєвропейських. Найбільшу групу серед них укладають наративи – літописи, хроніки. Актові матеріали відсутні, хіба що передані в інших писемних джерелах. Задля якомога ширшого розкриття теми використано публікації результатів археологічних досліджень території Середнього Подністров'я та Нижнього Подунав'я.

Галицько-візантійські контакти впродовж другої половини XII ст. найповніше відображені у візантійських джерелах – хроніках (Іоана Кіннама, Микити Хоніата, окремі події – у працях Георгія Акрополіта, Феодора Скутаріота, Єфрема Енійського), промовах риторів і церковних діячів до імператорів (Михаїла Ритора, Євстафія Солунського, Миколая Месарита), листах (Іоана Цеца), більшість з яких опубліковані у серіях – *Corpus scriptorium*

historiae Byzantinae (Бон, 1828–1897 pp.) та Corpus Fontium Historiae Byzantinae (видається від 1967 р.).

Серед руських джерел основними є «Повість временних літ» за Лаврентіївською редакцією та «Київський літопис» за Іпатіївською редакцією. Для уточнення, підтвердження певних аспектів використано «Список руських городів далеких і близьких», вміщений у Воскресенському літописі XVI ст., Новгородський перший літопис, Густинський літопис. Торкаючись проблеми південної межі Галицького князівства, звертаємося до тексту «Грамоти Івана Ростиславовича Берладника» 1134 р. та «Слова о полку Ігоревім». Для вивчення галицько-візантійських дипломатичних контактів важливою є «Книга Паломник» новгородського архієпископа Антонія.

Більшість угорських джерел, які зафіксували свідчення про угорсько-руські та угорсько-візантійські відносини XII ст. («Діяння угорців» Аноніма, «Композиція угорських хронік XIV ст.», «Пожонські аннали», хроніка Генріха з Мюгельна), опубліковано у двотомному виданні «Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum» 1937–1938 pp. за редакцією І. Сентпетері.

Картину міжнародних відносин доповнюють польські (хроніки Вінцентія Кадлубка та Яна Длугоша) і західноєвропейські джерела («Діяння імператора Фрідріха I» Оттона Фрейзінгенського, хроніка французького монаха Альбріка, географічні трактати англійських вчених – Бартоломея Англійського, Роджера Бекона, Гервасія Тільберійського).

Важливі свідчення з історії Карпато-Дунайських земель почерпнуто з арабських пам'яток, зокрема праці географа Мухаммада ал-Ідрізі. Деякі політичні моменти відображені у «Подорожі» Абу Хаміда ал-Гарнаті.

У другому розділі **«Теоретико-методологічні засади дослідження»** описано підходи та методи, застосовані відповідно до специфіки теми, окреслено особливості роботи з джерельними матеріалами та літературою.

Зважаючи на різноманіття використаних джерел та широкий спектр проблем, які постають при роботі з ними, притримуємося міждисциплінарного підходу. Опрацювання джерел та історіографії здійснено методом критичного аналізу, порівняння, аналогій. Крім того, вдаємося до використання лінгвістичного аналізу текстів, що передбачає вивчення окремо самого твору, стилю автора. Опрацьовано словники, які пояснюють грецьку, латинську термінологію та лексику руських джерел. Для дослідження змін у внутрішньо-руській міжкнязівській політиці паралельно з трансформаціями міжнародного становища і чинниками, що їх зумовили, – хрестові походи, династичні шлюби, утворення та розпади політичних коаліцій використано синхронний метод. Розглянуто історичну термінологію, проблеми встановлення хронології. Основні труднощі роботи з джерелами пов'язані із актуалізацією античних географічних і етнічних назв, хоч крізь стереотипні образи та способи опису проглядаються реальні політичні події. За допомогою методів індукції, дедукції, абстрагування робимо висновки, виділяючи епізоди, які визначально вплинули на хід подій.

Третій розділ «Проблема візантійсько-галицького сусідства» присвячено питанню належності нижньодунайських земель, яка постала з дискусій про південний рубіж Галицького князівства та межі «Поля Половецького».

У підрозділі 3.1 «Політика Візантії та Галицького князівства щодо території Нижнього Подунав'я» розглянуто період панування Візантії над Нижнім Подунав'ям від падіння Першого Болгарського царства і до відродження Другого Болгарського царства (початок XI – кінець XII ст.) та процес утвердження влади Галицького князівства (князів династії Ростиславовичів) на Нижньому Дунаї.

Галицькі володарі упродовж XII ст. розширювали володіння на південь. Натомість Візантія, зі свого боку Дунаю, формувала буферні зони і в стосунках з кочовиками притримувалася тактики відкупу. Попри взаємні політичні та економічні інтереси, джерела не зберегли згадок про домовленості між двома державами щодо взаємодії на Нижньому Дунаї. Проте, зважаючи на стан міжнародних відносин, зокрема, з Угорщиною та Київським князівством, і розвиток торгівлі у регіоні, можна погодитися з тезою Г. Літаврїна, яку підтримав Л. Войтович, що Візантія, хоча й не втрачала наміру підпорядкувати Нижнє Подунав'я, все ж, була змушена поступитися впливом на цих теренах галицьким князям. Фактично, Галицьке князівство мало перейняти давнішу функцію Болгарії, яка до того була бар'єром проти кочовиків.

Ситуація з візантійськими володіннями по інший бік Дунаю певною мірою нагадує ситуацію з владою галицьких князів над землями Подунав'я, яка характеризується нестабільністю, зумовленою внутріполітичними кризами та зовнішніми небезпеками.

У підрозділі 3.2 «Візантійсько-галицький кордон: свідчення джерел» розглянуто версії щодо наявності спільного кордону між Візантією і Галицьким князівством, які виникли в історіографії, й проаналізовано дані джерел з цього питання.

Поява відмінних поглядів стосовно межі між Візантією і Галицьким князівством зумовлена варіативністю залучення джерел. Так, більшість українських вчених використовує лише відомості Київського літопису, грамоти князя Івана Ростиславовича, «Слова о полку Ігоревім» та «Списку руських городів дальніх і ближніх», за якими на території Нижнього Подунав'я упродовж усього XII ст. прослідковується присутність слов'янського населення, йдеться про діяльність претендента на галицький престол – князя Івана на прізвисько Берладник, що вважався васалом галицького князя. Відтак, робиться висновок про належність чи підконтрольність цих земель Галицькому князівству. Натомість румунські автори будують свої концепції, відштовхуючись від повідомлень візантійських хроністів – Іоана Кіннама, Микити Хоніата, листів Іоана Цеца. За даними цих джерел змальовується картина безперервних половецьких набігів на прикордонні землі Візантійської імперії у другій половині XII ст., вільна поведінка кочовиків у Нижньому Подунав'ї, з чого робиться висновок про проходження галицького кордону північніше – він не мав сягати Дунаю.

Пониззя Дунаю перебувало під сильною владою Галича приблизно від середини 60-х до середини 80-х років. Після смерті князя Ярослава Володимировича Нижнє Подунав'я швидко наповнилося половцями і стало плацдармом для їх набігів до Угорщини та на Балкани. Водночас і Візантія внаслідок відновлення Болгарського царства втратила Подунав'я.

Четвертий розділ «Галицьке князівство у візантійській коаліції» присвячено з'ясуванню причин появи візантійської коаліції у середині XII ст., обставин і мотивів входження до неї Галицького князівства. Звертаємося до витоків візантійсько-галицьких контактів, інтересів, які об'єднували, та статусу галицького князя у цих відносинах.

У підрозділі 4.1 «Галицьке князівство в угорсько-візантійському протистоянні» зосереджено увагу на трансформаціях відносин у трикутнику «Візантія – Галицька держава – Угорщина» з урахуванням стану міжкнязівських зв'язків у Київській державі.

Формування проугорської та провізантійської коаліцій і належність Галицького князівства до останньої зумовлені тенденціями династичних та дипломатичних відносин від початку XII ст., коли протистояння Арпадів із Комнінами та Ростиславовичів з Рюриковичами вийшло за межі двосторонніх відносин. В об'єднанні з Візантійською імперією Галицька держава відіграла роль противаги і стримування агресивних намірів Угорщини. І Візантія, яка потребувала надійного союзника поруч з ворожою Угорщиною, і Угорщина, яка прагнула розширити свої межі, відчували загрозу у належності галицьких князів до альянсу противника. Самостійна політика Ярослава Володимировича щодо Угорщини була сигналом для Константинополя про потребу налагодження стосунків із Галичем.

1165 р. відбувся перший відомий обмін посольствами між Галичем і Константинополем. За Київським літописом, метою посольства було повернення Андроніка Комніна до Константинополя. Його наслідком став розпад угорсько-галицького союзу та відмова Ярослава Осмомисла видати свою доньку за Іштвана III. I, хоч у наступному поході імператора Мануїла на Угорщину Візантія розраховувала на допомогу галицького князя, нема свідчень про причетність Ярослава Осмомисла до тогочасних візантійсько-угорських колізій. Дослідники згоджуються на тому, що візантійська зовнішньополітична стратегія щодо Угорщини полягала у допровадженні королівства до стану дипломатичної ізоляції, тому для імперії було важливим позбавити угорців підтримки галицького князя.

Назва «візантійська коаліція» досить умовна і, радше, передає збіг інтересів держав, аніж справжнє політичне єднання. На відміну від Угорщини, яка постійно надавала військову допомогу своїм союзникам – Сербії та Київському князівству, Візантія, за наявними джерельними даними, залишалася осторонь дій галицько-суздальського угруповання. Якби імперія якось сприяла Галичу, це б відобразилося у листуванні Гези II з київським князем Ізяславом.

Дипломатичне спілкування між Константинополем і Галичем не було налагоджено. Немає даних про фіксування досягнутих домовленостей у договорах. Підтримку Візантією відносин із Галицьким князівством, як і з

іншими руськими князівствами, обумовили суто практичні міркування, тому згадані посольства були спрямовані на вирішення нагальних проблем без обговорення перспектив політичної взаємодії.

У підрозділі 4.2 «Проблема політичної залежності Галицького князівства від Візантії» проаналізовано вживання терміну «ὀψλοπυδος» та інших характеристик, якими ромеї наділяли галицьких володарів.

Теза про васалітет (дійсний чи умовний) галицьких князів щодо Візантії ґрунтується на єдиній згадці Іоана Кіннама, де князя Володимирка названо «ἀνὴρ ὀψλοπυδος». Упродовж століть, в устах візантійських авторів, потім у латинському та інших перекладах, термін «ὀψλοπυδος» виступав з різним смисловим навантаженням – від союзу до підлеглості чи поневолення. Хроністи XII ст. – сучасники аналізованих галицько-візантійських контактів, здебільшого, мали на увазі укладення союзного/мирного договору, а під «λαράσπυδος» крилося порушення даних зобов'язань.

Те, що галицьких князів – Володимирка Володаревича та Ярослава Осмомисла – із візантійськими імператорами пов'язували договірні відносини підтверджує розповідь Іоана Кіннама про причини та перебіг посольства 1165 р. до руських князів. При цьому хроніст називає Ярослава Володимировича «гегемоном», вказуючи на його політичну незалежність. Нехтування угодами із Візантією не лише з боку руських князів, а й чеського та угорського королів засвідчує вихід самих держав з-під впливу імперії.

У п'ятому розділі «Половецький фактор у візантійсько-галицьких відносинах» за результатами критичного осмислення запропоновано перегляд погляду про зобов'язання галицьких князів охороняти північні межі імперії від кочовиків і союз з Візантією проти половців.

Від кінця 40-х років XII ст. після майже двадцятилітнього затишшя північні окраїни Візантійської імперії почали тривожити половці. З осені й до середини весни вони, перетинаючи Дунай, здійснювали нетривалі, але спустошливі набіги на Візантію. Територія Нижнього Подунав'я, через яку прямували кочовики, примикала до Галицької держави, але ні в руських, ані в грецьких джерелах до кінця XII ст. не йдеться про об'єднання обох держав для боротьби з половцями.

На основі аналізу джерел доходимо висновку, що антиполовецький союз Галицького князівства з Візантією укладено на межі XII–XIII ст. і реалізовано через успішні походи проти куманів князя Романа Мстиславовича. Про відсутність угод про спільну боротьбу з кочовиками може свідчити те, що візантійські дипломати, які у скрутні для імперії часи ніколи не барилися нагадувати Галицькому князівству про обов'язок підтримувати Візантію, апелюючи до попередніх домовленостей, у періоди вторгнень куманів за Дунай жодного разу не пригадали галицькому князеві про обіцянку захисту візантійського кордону. Коли ж князь Роман здійснив перший похід, що врятував Константинополь від болгаро-половецького нашествия, це виявилось несподіванкою для візантійців.

Щодо ролі Галицького князівства як антиполовецького бар'єру, то, принаймні від кінця 40-х до початку 60-х років XII ст., місцеві князі не мали

змоги, і, судячи з джерел, не перешкоджали половецьким рейдам до північних меж імперії. Степова політика тогочасних галицьких володарів спрямована на укріплення власних позицій у межах Південно-Західної Русі. Бажаючи підпорядкувати Нижнє Подунав'я та відчуваючи агресію половецьких ханів, вони дбали про безпеку цих територій та функціонування торговельних шляхів. В останньому мотиви Візантії і Галицької держави збігалися без потреби будь-яких додаткових домовленостей. Незважаючи на відсутність офіційного союзного договору стосовно боротьби з кочовиками, можна погодитися, що в інтересах Візантії було підтримувати добрі стосунки з Галицьким князівством. Так, у період утвердження князя Ярослава Осмомисла напади половців на Візантію припинилися. Хоча окремі дослідники вважали, що спорадичні прикордонні конфлікти з ними не несли істотної загрози для Візантії (Д. Расовський, В. Пашуто), активізація кочовиків під час існування антивізантійських коаліцій і їх допомога ворожій Угорщині та болгарам у війнах з імперією немало розпорошували сили Візантії. Крім того, самі візантійські хроністи, описуючи половецькі набіги, зауважували, що імперія самостійно не могла впоратися з їх натиском.

Шостий розділ «Галицьке князівство і повстання болгар у середині 80-х років XII ст.» присвячено аналізу фактів, які вказують на зв'язки болгарів з Галицьким князівством, вивченню міжнародної ситуації напередодні повстання братів Асенів та можливості участі в ньому «галичан».

Питання про причетність руського населення Нижнього Подунав'я та галицького князя Ярослава Осмомисла до повстання болгар постало з повідомлення Микити Хоніата, який у похвальній промові, зверненій до Ісаака II Ангела близько 1190 р., розповідаючи про поразку, завдану болгарам 1186 р., відзначив, що на боці повстанців були поруч зі «скіфами» (половцями) «ті з Вордони, які зневажають смерть, гілка тавроскіфів, народ, що також поклоняється Арею, допомагали варварам на Гемі, схилилися разом з ними, переможеними, і разом загинули».

Восени 1186 р. в ході повстання, та, як засвідчують джерела, ще кілька разів упродовж першої третини XIII ст. військову підтримку болгарам надавали «бродники». Хоча вони були «тавроскіфами» нижньодунайських земель під впливом Галицького князівства, неможливо довести, що їх участь – ініціатива галицького князя. За хронологією Ярослав Осмомисл, справді, міг надати допомогу повстанцям і мав мотив (реакція на вбивство Андроніка), однак можливість виступу проти імперії видається сумнівною. Адже сам князь у походах участі не брав, лише споряджав війська, до того ж, уникав конфліктів імперії з іншими державами. Тому галицькому правителю, який в той час був більше зайнятий протистоянням із боярською опозицією, відводиться пасивна роль – безперешкодний пропуск військ через Нижній Дунай на допомогу болгарам. Для «бродників», як і половців, військові дії були способом збагатитися, але, не применшуючи значення їх допомоги на першому етапі боротьби, на противагу куманам, їхня роль у повстанні епізодична.

У **висновках** викладено основні результати дослідження галицько-візантійських відносин середини – другої половини XII ст. на підставі узагальнення і систематизації опрацьованого матеріалу.

De iure Галицьке князівство та Візантія були сусідами по нижній течії Дунаю, однак de facto прилягали одна до одної тільки їх підконтрольні території, влада з обох сторін над якими була нестійкою. Лише двадцятиліття (приблизно від середини 60-х до середини 80-х років) Дунайське Пониззя перебувало під сильною владою Галича.

Визначення «візантійська коаліція» і твердження про належність Галича до неї у середині XII ст. не відтворює ні співвіднесення сил на міжнародній арені, ні характеру візантійсько-галицьких відносин. Радше, доцільно говорити про київсько-угорську та галицько-суздальську коаліції. Більша прихильність останньої до Візантії зумовлена не так зусиллями візантійської дипломатії, як інтересами держав та обставинами, що склалися. Співучасть у візантійсько-угорському протистоянні на межі 40-х – початку 50-х років зближала галицького князя з імперією, але водночас протиставляла державам Центрально-Східної Європи, які були на боці київського князя.

Відомості про дипломатичні посольства, відряджені Візантією до Галича, засвідчують, що імперія мала домовленості з князем Володимирком Володаревичем, які бажала підтвердити з Ярославом Осмомислом. За джерелами складно відобразити зовнішньополітичну стратегію галицьких володарів, зате, очевидно, вони більше орієнтувалися на сусідів у Центральній Європі. Не прослідковується, щоб галицькі князі були ініціаторами контактів із Візантією. Якщо київський князь неодноразово звертався за військовою допомогою до соратника по коаліції угорського короля Гези II, то про те, щоб галицький князь шукав протекції у Мануїла Комніна даних немає.

Щодо причетності галицького правителя Ярослава Осмомисла до подій у Болгарії 80-х років, то, хоч на користь участі у повстанні свідчить наявність зацікавлення і географічна близькість князівства до театру подій, підтвердження у джерелах немає. Натомість, з'ясовано, що «бродники» кілька разів діяли спільно з болгарами ще на початку XIII ст.

Антиполовецька політика не виступала основним чинником відносин з Галичем. Спільний союз проти Угорщини був потрібен насамперед Візантії. Політика імперії щодо Галицької держави дуже залежала від зовнішньополітичних обставин. Намагаючись балансувати між Києвом та Галичем, рومهї відряджали дипломатичні місії паралельно до обох князів, але, остерігаючись утворення ворожої коаліції, Візантія зближувалася з Галичем як вірогіднішим партнером. Відносини Константинополя і Галича були нестабільними. Василевси зверталися до галицьких князів, коли імперія зазнавала багатосторонньої загрози, як у 60-х роках з Угорщиною й наприкінці XII ст. – з половцями.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Козачок О. Б. Відносини Галицького князівства з Візантією у контексті міжнародних зв'язків середини – другої половини XII ст. / О. Б. Козачок // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 7–14.

2. Козачок О. Б. Половецький фактор у відносинах Візантії та Галицького князівства середини – другої половини XII ст. / О. Б. Козачок // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. – Вип. 24. – С. 11–18.

3. Козачок О. Б. Економічні відносини Візантії та Галицького князівства у другій половині XII ст. / О. Б. Козачок // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ : Академія митної служби України, 2015. – № 1 (11). – С. 66–75.

4. Kozachok O. Factor of Galician Principality in the Relations of Hungary and Byzantium in the Second Half of the 12th Century / O. Kozachok // Spheres of Culture. – Lublin : Maria Curie-Sklodovska University, 2016. – Vol. 13. – P. 318–324.

5. Козачок О. Б. Дипломатические контакты Византии и Галицкого княжества во второй половине XII в. / О. Б. Козачок // Вестник БГУ. Серия 3. История. Экономика. Право. – Минск : Белорусский государственный университет, 2016. – С. 67–70.

Публікації, які додатково відображають результати дисертаційної роботи:

1. Козачок О. Б. Нижнє Подунав'я в політиці Візантії та Галицького князівства у XII столітті / О. Б. Козачок // З історії західноукраїнських земель. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. – С. 3–12.

АНОТАЦІЯ

Козачок О. Б. Відносини Галицького князівства з Візантією у контексті міжнародних зв'язків середини – другої половини XII століття. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інститут народознавства НАН України. – Львів, 2017.

У дисертаційній роботі розглянуто особливості формування політичних зв'язків Галицької держави з Візантією у комплексі міжнародних відносин, окреслено основні тенденції міжнародної співпраці. Увагу зосереджено на проблемах візантійсько-галицького кордону, укладенні антиполовецького

союзу, політичної залежності князівства від імперії, ролі галицьких володарів у візантійсько-угорському протистоянні та повстанні Асенів у Болгарії. На основі опрацьованих джерел зроблено висновки, що Візантійську імперію та Галицьке князівство поєднували союзні договірні відносини. Домовленості Константинополя з Галичем полягали більше у взаємній підтримці на міжнародній арені, зокрема проти Угорщини. Антиполовецький союз Галицького князівства з Візантією укладено на межі XII–XIII ст. і реалізовано через успішні походи проти куманів князя Романа Мстиславовича. Причетність галицького князя до подій у Болгарії 80-х років за наявними джерелами підтвердити не можна, проте, участь у подіях «бродників» засвідчують спільні походи з болгарами на початку XIII ст.

Ключові слова: Галицьке князівство, Візантійська імперія, Угорське королівство, Нижнє Подунав'я, половці, повстання болгар.

АННОТАЦІЯ

Козачок О. Б. Отношения Галицкого княжества с Византией в контексте международных связей середины – второй половины XII века. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01. – история Украины. – Институт украиноведения им. И. Крипьякевича НАН Украины и Институт народоведения НАН Украины. – Львов, 2017.

В диссертационной работе рассмотрены особенности формирования политических связей Галицкого государства с Византией в комплексе международных отношений, определены основные тенденции международного сотрудничества. Внимание сосредоточено на проблемах византийско-галицкой границы, заключении антиполовецкого союза, политической зависимости княжества от империи, роли галицких правителей в византийско-венгерском противостоянии и восстании Асенов в Болгарии. На основе работы с источниками сделаны выводы, что Византийскую империю и Галицкое княжество объединяли союзные договорные отношения. Договоренности Константинополя с Галичем заключались больше во взаимной поддержке на международной арене, в частности против Венгрии. Антиполовецкий союз Галицкого княжества с Византией заключен на рубеже XII–XIII вв. и реализован через успешные походы против куманов князя Романа Мстиславовича. Причастность галицкого князя к событиям в Болгарии 80-х годов по имеющимся источникам подтвердить нельзя, однако, об участии в событиях «бродников» свидетельствуют их совместные походы с болгарами в начале XIII в.

Ключевые слова: Галицкое княжество, Византийская империя, Венгерское королевство, Нижнее Подунавье, половцы, восстание болгар.

SUMMARY

Kozachok O. B. Relationships of Galician Principality and Byzantium in the Context of International Relations in the Middle – Second Half of the XII Century. – Manuscript.

Dissertation for obtaining the candidate's degree on History, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Lviv, 2017.

Features of formation of political relations of Galician State with Byzantine Empire in the context of international relations are analyzed in the thesis; major characteristics of their international cooperation are defined. Attention is focused on political and military problems of the Byzantine-Galician border, the making of anti-Cuman union, political dependence of the Principality on the Empire, the role of Galician rulers in Byzantine-Hungarian confrontation, and the rebellion of Asen and Peter in Bulgaria.

It was concluded on the basis of analyzed sources that de jure the territories of Galician Principality and Byzantium had a common border in the lower reaches of the Danube, though de facto both states bordered with undercontrolled territories, and the authority over the Lower Danube territories on both sides was unstable throughout the 12th century.

The Byzantine Empire and the Galician Principality developed allied contractual relations. The telling of Ioannis Cinnamus about the causes and the passing of the embassy in 1165 to the Russian princes confirms this. Agreements of Constantinople with Galych laid more in the mutual support on the international arena, particularly against Hungary. Although the policy of the Empire towards the Galician State depended on foreign policy circumstances, Rhomaios were trying to balance between Kyiv and Galych, and therefore, sent diplomatic missions to the both princes. Bewaring of formation of hostile coalitions, Byzantium got closer to Galych as a more probable political partner.

Anti-Cuman union of the Galician Principality with Byzantium was concluded on the verge of the 12th and 13th centuries and was implemented via successful campaigns of Prince Roman Mstyslavovych against the Cumans.

Despite territorial proximity and the presence of political motivation, the involvement of Galician Prince Yaroslav Osmomysl in the events in Bulgaria in 1180s cannot be confirmed basing on available sources. However, participation of the «Brodnic» with Bulgarians in war campaigns in the early 13th century is certain.

Key words: Galician Principality, Byzantine Empire, Hungarian Kingdom, the Lower Danube, Cumans, uprising of the Bulgarians, international relations.

Підписано до друку 30 січня 2017 р.
Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 0,9.
Наклад 100. Зам. № 40

Друк ПП «Ощипок М. М.»
Адреса: м. Львів, вул. С. Бандери, 45
№ свід.: 670155
тел./факс (032) 235-22-32
e-mail: ommzmik@ukr.net